

КАТЕГОРІОГЕНЕЗ ЯК НАПРЯМ ПРОФЕСІЙНОГО МЕТОДОЛОГУВАННЯ

Анатолій ФУРМАН

Copyright © 2008

*“Саме категоріальне ядро програмує магістральну лінію руху учасників у розробці неповторних програм гранями і згинами досліджуваного предмета, поданого у системі категорій...”
(Михайло Ярошевський [12, с. 23])*

Сутнісний зміст. У статті вперше аргументується доречність уведення в актуальний науковий дискурс поняття “**категоріогенез**”, а також змістовно обґрунтовується та дійсність специфічного розиткового процесу, що ним описується. Зокрема, розглядаються як науково усталені інваріанти вживання цього категоріального поняття, що пояснюють виникнення природних і соціальних явищ (біогенез, онтогенез, філогенез, антропогенез, історіогенез), так і нові, що фіксують вивчення формалізованих, ідеалізованих та ідеальних об’єктів – системогенез, ідеогенез, теореогенез, категоріогенез. Водночас останній, результативно утверджуючись як історично зумовлена *категоріальна модель світобудови*, розмежовується на **мікрокатегоріогенез** (походження окремих категорій як світоглядних універсалій) і **макрокатегоріогенез** (виникнення, постання й збагачення сучасної картини-моделі світу в історії людства). Крім того, розведені обсяг і зміст понять “генезис” і “розвиток”, “психогенетика” і “психологія розвитку”, “категоріогенез” і “категоризація”. У взаємодоповненні із новоствореними мислещемами і моделями запропонований матеріал не лише ставить проблему категорійного генезу як суто методологічну, а й пропонує найімовірніші напрямки її поетапного розв’язання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Генезис (від грецьк. *genesis* – походження, виникнення, становлення) природних і соціальних явищ – традиційно актуальна для філософії, а пізніше і для науки, проблема, починаючи від

античності і завершуючи сьогоденням. У перекладах на українську сучасними дослідниками здебільшого синонімічно вживаються терміни “генезис” і “генеза”. В будь-якому разі мовиться про таку *розвитковість*, котра процесно характеризує виникнення-утворення певного об’єкта вивчення й результативно пов’язана з його окремим актуальним станом – зрілості, повноти чи досконалості. При цьому пояснення генезису природних і соціальних об’єктів як складних самоорганізаційних та саморегуляційних систем отримало різнобічне висвітлення в еволюційних теоріях дисциплінарного, міждисциплінарного, загальнонаукового і філософського упредметнень (скажімо, прикладами тут можуть бути відомі вітчизняні теорії розвитку психіки (гри, спілкування, діяльності та ін.) у філогенезі й онтогенезі, соціальна генетика П. Сорокіна, концепція системогенезу П. Анохіна).

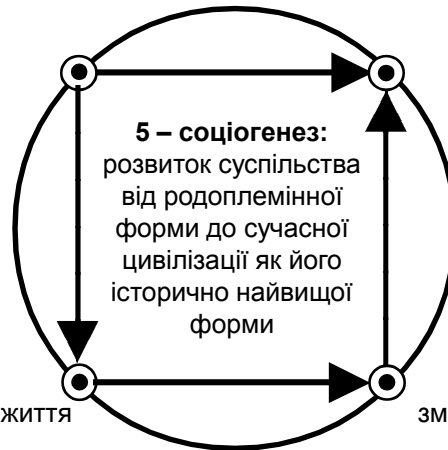
Вочевидь методологічне обґрунтування логіко-змістового формату коректного застосування терміна “генез” сутнісно полягає у рефлексії тенденції до все більш широкого його вжитку, який спочатку розповсюджується на природні об’єкти, далі на людину й пізніше на соціальні метасистеми (*рис. 1*). Іншими словами, якщо спочатку досліджуються умови і закономірності, етапи і стадії, чинники і механізми ембріонального розвитку вищих організмів (*біогенез*) та власне індивідуального розвитку високоорганізованих істот (*онтогенез*), то згодом детальному вивченню підлягають різноманітні зміни у процесі розвитку різних видів органічного світу (*філогенез*) і походження

1 – біогенез:

індивідуальний, насамперед ембріональний, розвиток вищих організмів, за якого відбувається закономірне повторення у формуванні ознак, властивих їх біологічним предкам

2 – онтогенез:

розвиток індивіда впродовж його життя

4 – антропогенез:

походження і розвиток усіх видів роду Людина (Homo)

3 – філогенез:

зміни у процесі розвитку різних форм органічного світу, тобто видів

Рис. 1.

Науково усталені інваріанти вживання категоріального поняття “генез” у вивченні природних і соціальних явищ

та розвиток людини на Землі, котрі розглядаються в біологічному, психологічному і соціокультурному планах теоретичного аналізу (*антропогенез*). Особливої вагомості у ХХ столітті набули дослідження з проблем *соціогенезу*. Так, і на сьогодні, на наш погляд, не вичерпані евристичні пояснювальні можливості соціальної генетики Пителима Сорокіна як одного з розділів теоретичної соціології, що, поруч із соціальною аналітикою та соціальною механікою, з'ясовує доступними науковими засобами реальну еволюцію суспільного життя від його первинних, примітивних форм, до високоорганізованих, культурно та національно зорієнтованих, демократичних і соціально досконалих. Загалом у цьому контексті правомірно розробляти й більш широкий науковий напрямок – *історіогенез* людства, у т. ч. націй та етносів.

Водночас, критично оцінюючи наукові напрацювання з піднятої проблематики і сповідуючи канони професійного методологування [8], для нас важливо вказати на кілька моментів методологічного характеру, що уможлиблюють прокладання логіко-змістового містка між теоретичною традицією та обстоюваною нами новацією.

По-перше, вищенаведені словосполучення стосуються виключно природних та суспільних об'єктів вивчення (явищ) і традиційно не розповсюджуються на ідеальні чи ідеалізовані об'єкти, що обмежує конструктивне поле вживання поняття “генез” порівняно з близьким за змістом – “розвиток”. І цьому є пояснення: змістовно поняття “генез” фіксує переважно процеси першої фази будь-якого розвиткового циклу – походження, виникнення, станов-

лення, а не згасання, розпаду, зникнення. Отож повна змістово-значеннєва інтерференція цих понять не виправдана, зважаючи на діалектику категорій “загальне – особливе – одиничне”, у якій роль загального відіграє розвиток, особливого – генезис, одиничного – виникнення (зародження). Тому, наприклад, цілком слушно методологічному розрізненню підлягають процеси генезису і розвитку мислення (О.М. Ткаченко [7]), генезису проблемності як універсального внутрішнього джерела мислення і свідомості й поетапного розвитку проблемної свідомості особистості (А.В. Фурман [11]).

По-друге, формальне ототожнення генезису із розвитком на понятійному рівні аналізу очевидно спричинене поширеними визначеннями першого через другий (*див. рис. 1*), що цілком правомірно, оскільки будь-яке видове поняття тлумачиться через родові, більш загальне, а не навпаки. Проте, знову ж, це аж ніяк не вказує як на рівнозначність обсягу і змісту цих категоріальних понять, так і на наявність процесної інтерференції явищ, котрі ними описуються. Більше того, методологічна функція цих понять відмінна, якщо взяти до уваги їх словосполучний потенціал. Це наочно підтверджує розведення двох наукових дисциплін – *психології розвитку* і *психогенетики*. Перша має на меті “розглянути тенденції, закономірності і процеси розвитку людини упродовж життя, використовуючи досвід кількох галузей знання..., головну увагу зосереджує на людських відносинах, оскільки вони допомагають зрозуміти, хто ми такі і як ми ставимося до світу” [4, с. 16]. Друга як розділ психології, використовуючи дані генетики і генеалогічного

методу, вивчає “взаємодію спадковості і середовища у формуванні міжіндивідуальної варіативності психологічних властивостей людини (когнітивних і рухомих функцій, темпераменту)” [3, с. 285]. Отож психогенетика є засадничим або базовим розділом психології розвитку як інтегральної дисципліни онтологічного спрямування, що охоплює й інші розділи.

По-третє, своєрідний методологічний пролив у дослідженні генези складних багаторівневих саморозвивальних систем здійснений свого часу П.К. Анохіним [2], котрий у контексті запропонованої ним теорії функціональних систем обґрунтував *концепцію системогенезу*. Серед закономірних тенденцій останнього встановлені такі: а) мінімальне забезпечення становлення зародженої системи, б) гетерохронна закладка її компонентів, в) їх консолідація у напрямку отримання корисного для системи результату, г) відносність принципу історизму в поясненні перемикання функціональної системи з однієї програми на іншу. Але найважливіше те, що згаданий учений одним із перших зайняв рефлексивну позицію у дослідженні надскладних, тепер уже скерованих людською думкою, систем, що зумовило його переорієнтацію від вивчення психосоціальних об’єктів до мисленнєво змодельованих, ідеалізованих.

По-четверте, ще один важливий крок у напрямку переходу від пояснення генезису природних та соціальних об’єктів вивчення до висвітлення генезу ідеальних здійснюють на рубежі ХХ–ХХІ століть А.В. Петровський і М.Г. Ярошевський, теоретично і фактологічно аргументуючи введення в науковий обіг поняття “*ідеогенез*” [5, с. 72–74]. Під ним вони розуміють “зародження і розвиток тих ідей у конкретного дослідника, котрі приводять до результатів, що заносять його ім’я за вироком історії до списку увінчаного пам’яттю науки персоналій”. Причому він “здатний вистраждати власні нові розв’язки, не інакше, як освоївши уроки, винесені бувалими шукачами наукових істин”. А переходячи від одного уроку до іншого, “може змінюватися не лише зміст мислення, але і його стиль, його категоріальні орієнтації”. Водночас істотно те, що поняття про ідеогенез адекватне принципу триаспектності спрограмованої науково-дослідницької діяльності вченого: предметно-логічний охоплює реконструйовану динаміку становлення теоретичних ідей у вирішенні конкретних проблем, котрими захоплена особистість; соціально-науковий передбачає її долучення до

того чи іншого наукового товариства і реалізування своїх талантів у певній науковій школі, де вирощуються й розвиваються ідеї, гіпотези, концепції; нарешті особистісно-психологічний аспект виявляє себе у пристрасності, жертвовності і непередбачуваності творчої долі науковця-професіонала за реальних соціокультурних умов повсякдення [див. 13, с. 12–14, 24–40 і далі].

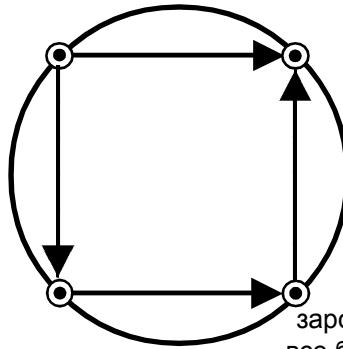
По-п’яте, із вищевикладеного логічно випливає, що генезис притаманний будь-якій більш-менш цілісній теорії (від грецьк. *theoria* – спостереження, розглядування, дослідження, умовивід) як вищій формі організації наукового знання, що дає цілісне уявлення про закономірності і сутнісні зв’язки певного фрагмента упредметненої дійсності. Для фіксації цього явища в методології науки нами вводиться поняття “*теореогенез*”. Його серцевинний зміст полягає в тому, щоб обґрунтувати наступність у зародженні та створенні повно розгорнутих теорій, які являють собою все більш досконалу систему певних законів і принципів, самодостатній категоріально-понятійний апарат її описання. “В ідеалі правильно побудована теорія є відкритою як у сторону дослідження фактів, так і в сторону метатеоретичних пошукувань, у яких вона узгоджується з іншими теоріями, що мають відношення до даної предметно-проблемної галузі” [1, с. 1035]. Причому теоретичний генезис стратегічно завжди спрямований у напрямку більш досконалої організації вихідних концептів задля гармонізації цілісності конструкторів як “штучних (гносеологічних) утворень зі своїми службово-пізнавальними функціями, що відіграють роль мисленнєвих інструментів-засобів для здійснення переходу від емпіричного знання до концептуального й навпаки” [8, с. 79]. Тому нова теорія природно повніше і ґрунтовніше пояснює відомі факти, підводячи їх під систему зв’язків-законів, що утверджуються як основа цих фактів. Звідси закономірно зростає евристичний потенціал кожної наступної теорії, тобто її здатність передбачати донині невідомі факти, розширюючи у такий спосіб сферу пізнаного й осягнутого людським розумом. Ось чому правомірно стверджується, що “з методологічного погляду будь-яка теорія повинна прагнути до максимально вичерпного й адекватного описання, цілісності і виводимості своїх положень одне з одного, внутрішньої несуперечливості” [1, с. 1036]. Крім того, очевидно, що теореогенез охоплює своїм розвитковим поступом-річищем інші значущі для науки, соціуму і культури форми та організованості людського

1 – системогенез:

зародження, виникнення і поступальний розвиток у напрямку цілісності і довершеності природних, біологічних, соціальних і психодуховних систем

2 – ідеогенез:

зародження і розвиток у науковця чи мислителя культурно значущих та винятково оригінальних ідей, освоєння і збагачення яких визначає контури майбутнього у різних сферах суспільного виробництва (наука, освіта, виробництво та ін.)

4 – категоріогенез:

виникнення і розвиток світоглядних універсалій як категорій культури, що “акумулюють історично накопичений соціальний досвід й у системі яких людина... оцінює, осмислює і переживає світ, зводить у цілісність усі явища дійсності, що потрапляють у сферу її досвіду” [6, с. 65–66], а відтак домагається утвердження категоріальної моделі світу

3 – теореогенез:

зародження і спрямований розвиток низки все більш евристичних і повно розгорнутих теорій, що в наступності забезпечують передбачення більшої сукупності донині невідомих фактів, постійно розширюють горизонт пізнаного, адекватно описуючи упредметнену дійсність і прогнозуючи її розвиток

Рис. 2.

Нові інваріанти вживання категоріального поняття “генез” у вивченні формалізованих, ідеалізованих та ідеальних об’єктів

досвіду – ідеальні і “дійсні” об’єкти, наукові картини світу і дослідницькі програми, парадигми та епістемі, моделі-конфігуратори і методологічні план-карти, мислєсхеми й категорійні матриці, специфічні дискурси і своєрідні комунікації (організаційно-діяльнісні ігри, методологічні сесії тощо). Все це вказує на потребу окремого детального розгляду теореогенезу не лише як конструктивної ідеї, а й як унікальної практики професійного методологування.

Отже, є підстави запропонувати нові інваріанти вживання категоріального поняття “генез”, що стосуються вивчення формалізованих, ідеалізованих і власне ідеальних об’єктів (рис. 2.). Інтегрально-вершинним досягненням у цій кватерності (за схемою “3+1”) і є **категоріогенез**, результатом якого є сучасна *категоріальна модель світу*, що виникла не відразу, а має певні культурно-історичні віхи становлення. Якщо на зорі людської цивілізації мала місце своєрідна редукція світоглядних універсалій до їх логіко-понятійного аспекту чи до класичного типу наукової раціональності, то в подальшому, починаючи із загальноновизнаних здобутків західної цивілізації, “ця однобічність долалася шляхом долучення до філософського аналізу розуміння і переживання світу як фундаментальних характеристик категоріальних структур (Ніцше, К’єркегор, Хайдегер)” [6, с. 67]. Зокрема, закономірні зміни понятійно-категоріальних систем можна легко зафіксувати в історії розвитку науки як специфічної сфери духовного виробництва, зокрема в історії

виникнення і розвитку окремих наукових дисциплін, у т. ч. дидактики, соціології, психології, культурології, освітології. Іншими словами, у процесі історичного розвитку суспільства уточнювався не лише смисл категорій культури, а й створювалися матричні профілі, логіко-змістові модули та проблемно-модульні організованості (“дерева” понять, категоріальні мережі, мислєсхеми, інтелектуальні карти тощо).

У зазначеному змістовому контексті доречно розрізнити *мікрокатегоріогенез* і *макрокатегоріогенез*. Перший стосується виникнення і розвитку окремих світоглядних універсалій як категорій культури, котрі не з’являються одночасно, а здебільшого утверджуються упродовж тривалого соціокультурного практикування кращих представників людства. Зокрема, узагальнено історію повноцінного розвитку будь-якої категорії схематично можна описати так:

1) спочатку когнітивно сензитивний діяч потрапляє у ситуацію, що потребує повного визначення-називання, для чого він придумує або винаходить *нове слово*, котре згодом широко використовується іншими для *іменування* конкретного об’єкта, явища чи речі;

2) далі, з розвитком філософії, мистецтва, науки, техніки, воно стає *терміном* у системі інших словосполучень і термінологічних ланцюжків чи гірлянд;

3) після цього, він, постійно використовуючись у більш-менш широкому форматі практичної мислєдіяльності, набуває чітко визначених обсягу, змісту, значення й відносно однакового особистісного осмислення, тобто

1 – СЛОВО:

“мовна одиниця, що являє собою звукове вираження поняття про предмет або явище об’єктивного світу” [2а, с. 1149].

2 – ІМ’Я:

приписування об’єктам назв, словесне найменування, позначення кого- чи чого-небудь.

4 – ПОНЯТТЯ:

форма мислення, що забезпечує пізнання сутності (основного змісту) явищ, процесів та їх узагальнених ознак.

3 – ТЕРМІН:

“слово або словосполучення, що означає чітко окреслене поняття науки, техніки, мистецтва чи суспільного життя” [2а, с. 1241]; будь-який вислів.

Рис. 3.

Слово, ім’я, термін, поняття як основні етапи мікрокатегорійного генезу

культурно утверджується як *поняття*, а відтак і як форма мислення, що забезпечує пізнання сутності всесвіту явищ та їх узагальнених ознак;

4) згодом, входячи у формі засновку, концепта або конструкта певної наукової концепції чи теорії (теорій), воно набуває ознак й усвідомлюється дослідниками як *теоретичне поняття*, тобто набуває такої форми, що “являє собою символічне відображення виокремлених у результаті аналітичної роботи істотних властивостей, загальних для певного класу предметів і пов’язаних спільною історією їх розвитку” [3, с. 354];

5) лише після цього, за певних комунікативних підстав і синхронних аргументацій, розгортається процес *категоризації* – спрямованого виділення його як найширшого, власне, категоріального, поняття, яке відображає сутнісні властивості предметів і явищ реальності-дійсності та поєднується у системі з іншими поняттями;

6) насамкінець категоріальне поняття, акумулюючи у своєму обсяжному значеннєвому форматі загальнолюдський досвід й відображаючи ментальні програми соціального життя, постає межовою засадою тієї чи іншої історично визначеної культури або, інакше кажучи, *світоглядною універсалією*, яка фіксує окремий фрагмент абстрактно-всезагального змісту, який заповнює глибинні пласти людської свідомості, а тому властивий різним типам культури [див. 6; 10].

Окреслену етапність мікрокатегоріогенезу наочно фіксує мислесхема (рис. 3), побудована за вдосконаленою версією принципу кватерності (схема “3+1=1”), що потребує окремого детального дослідження.

Макрокатегоріогенез сутнісно пов’язаний із зародженням, виникненням і збагаченням категоріальної моделі світу в історії розвитку людства від його первісних (незрілих) форм життєактивності до сучасних – надскладних і суперечливих, демократично, ліберально чи тоталітарно унормованих, полікультурно чи суто цивілізаційно зорієнтованих. Сьогодні зазначена модель наскрізно пронизує всі сфери

культури і духовного життя суспільства і структурно організована, на думку В.С. Стьопіна, як два великих і пов’язаних між собою блоки універсалій культури [див. більш детально 6, с. 66]. До першого належать категорії, що фіксують найзагальніші, атрибутивні характеристики об’єктів, долучення до людської діяльності, а тому характеризують базові структури свідомості і вирізняються межовою універсальністю, адже будь-які природні чи соціальні об’єкти, у тому числі й знакові об’єкти мислення, можуть стати предметом усвідомленого діяння (передусім мовиться про категорії “простір”, “час”, “рух”, “річ”, “відношення”, “кількість”, “якість”, “міра”, “зміст”, “причинність”, “випадковість” та ін.). Другий блок утворюють ті особливі типи категорій, що формуються і функціонують в історії розвитку культури як багатоваріантні визначення людини у ролі суб’єкта діяльності і спілкування, особистості, індивідуальності та універсума різноаспектного соціального життя, визначаючи повноту її задіяння до системи актуалізованих суспільних відношень-ставлень і до різних комунікативних мереж та зв’язків (“людина”, “суспільство”, “свідомість”, “добро”, “зло”, “краса”, “віра”, “надія”, “любов”, “совість”, “справедливість”, “свобода”, “творення” і т. п.). Причому між цими блочними зорганізованостями універсалій культури завжди існує кореляція за пластами суб’єкт-об’єктних і суб’єкт-суб’єктних відносин людського життєреалізування. Тому вони виникають, розвиваються і набувають функціональної довершеності як цілісна метасистема або категоріальна модель-картина світу, що підтверджує методологічна модель основного результату макрокатеріогенезу (рис. 4).

Окремо зауважимо, що *категорійний генезис не зводиться до категоризації* як важливої мисленнєвої процедури обґрунтування категорій, котра висвітлена нами у контексті принципу “чотирьох К” [8, с. 75–86] і має свій локально-специфічний генезис (рис. 5).

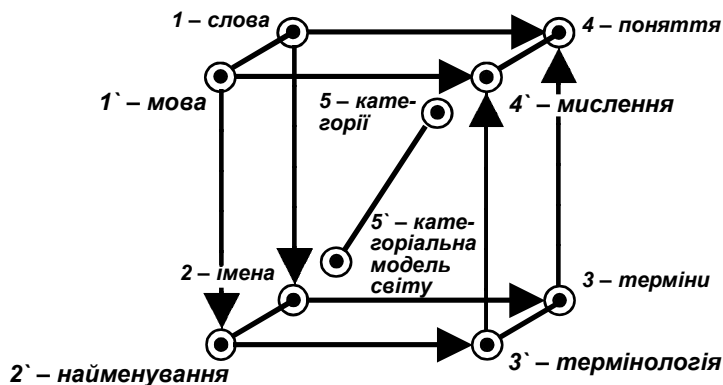

Рис. 4.

Взаємодоповнення генетичних форм категоріальної моделі світу як результат макрокатегоріогенезу

1 – категоризація

як розгортання двох пізнавальних процесів – сприйняття (його предметна визначеність) і мислення (процедура підведення під поняття)

2 – категоризація

як мисленнєва операція, спрямована на формування категорій як понять, що межово узагальнюють результати пізнавальної діяльності людини

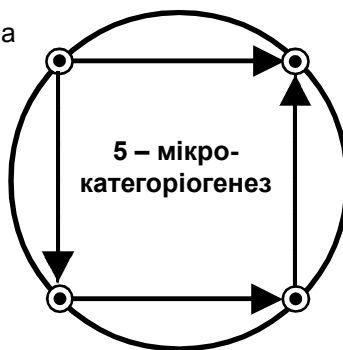

Рис. 5.

Мікрогенез категоризації як змістова основа категоріогенезу

4 – категоризація

як мисленнєве обґрунтування найбільш загальних понять у їх межовому абстрагуванні від предметів та їх ознак, котре конституює світогляд, забезпечуючи розуміння світу і місця людини в ньому

3 – категоризація

як мисленнєва процедура, спрямована на формування категорій як найзагальніших понять, а також створення їх цілісної системи для певної культури

Перший значно ширший від другої за просторово-часовим форматом перебігу мислення і свідомості, адже пролягає від вживання у їх здійсненні простих і слабо структурованих форм до більш складних і багатовузлових, а тому відображає магістральний шлях утворення понять у філософії, науці, розумовому практикуванні загалом. У такому співвідношенні процедури категоризації не просто долучені до того чи іншого річуща категорійного генезису, а становлять його діяльно-динамічну змістову основу, визначаючи в кожному психокультурному випадку вузлові траєкторії руху-поступу людської думки в удосконаленні цілісної картини світобудови.

Розглянуті аспекти доречності введення поняття “категоріогенез” і похідні від них аргументації та узагальнення головно ставлять проблему такого генезису як власне методологічну, котра може бути вирішена засобами професійного методологування [8]. Звідси цілком закономірне продовження цього дослідження.

1. Абушенко В.Л. Теорія // Новейший философский словарь: 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – С. 1035–1036.

2. Анохин П.К. Принципиальные вопросы общей теории функциональных систем. – М.: Наука, 1971 – 325 с.

2а. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К.–Ірпінь: Перун, 2003. – 1440 с.

3. Кондаков И.М. Психология. Иллюстрированный словарь. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 512 с.

4. Крайг Г., Бокун Д. Когнитивная психология. – СПб.: Питер, 2005. – 940 с.

5. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Теоретическая психология: Уч. пос. – М.: Изд. центр “Академия”, 2001. – 496 с.

6. Стёпин В.С. Культура // Вопросы философии. – 1999. – №8. – С. 61–71.

7. Ткаченко О.М. Принципы и категории психологии. – К.: Вища школа, 1979. – 199 с.

8. Фурман А.В. Идея професійного методологування: Монографія. – Ялта-Тернопіль: Економічна думка, 2008. – 205 с.

9. Фурман А.В. Категорії вітакультурної методології як ефективний засіб аналізу і розв’язання складних проблем // Інститут експериментальних систем освіти: Інформ. бюлєтень. – Вип. 4. – 2004. – С. 4–7.

10. Фурман А.В. Психокультура української ментальності: Наук. вид. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 132 с.

11. Фурман А.В. Теорія навчальних проблемних ситуацій: психолого-дидактичний аспект: Монографія. – Тернопіль: Астон, 2007. – 164 с.

12. Школы в науке / Под ред. С.Р. Микулинского, М.Г. Ярошевского, Г. Крёбера, Г. Штейнера. – М.: Наука, 1977. – 523 с.

13. Ярошевский М.Г. Логика развития науки и научная школа // Школы в науке. – М.: Наука, 1977. – С. 7–97.